

УДК [94:327](470)"1918/1925"

А. Г. Цымбал
Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт

**ФАКТАР ПРАВАСЛАЎНАЙ ЦАРКВЫ Ў ДЗЯРЖАЎНЫМ БУДАЎНІЦТВЕ
І МІЖНАРОДНЫХ АДНОСІНАХ ВА УСХОДНЯЙ ЕЎРОПЕ 1918–1925 ГАДОЎ**

Пасля распаду Расійскай імперыі новаствораныя дзяржавы сутыкнуліся з праблемай праваслаўнай царквы: яе пераважна рускі характар прыходзіў у супярэчнасць з пабудовай нацыянальнай дзяржаўнасці, вернікі царквы складалі ў асноўным нацыянальныя меншасці, што ставіла пытанне аб іх інтэграцыі ў дзяржаву, а сама царква ў гэтых краінах заставалася залежнай ад разгромленай савецкімі ўладамі РПЦ, што выклікала апасенні аб выкарыстанні яе ў якасці “пятай калоны” бальшавікоў. На становішча царквы ў гэтых дзяржавах уплывалі і канфлікты паміж асобнымі краінамі, напрыклад, у выпадку Польшчы і Літвы. Пытанню, якім чынам улады Польшчы, Літвы, Латвіі, Эстоніі, Фінляндыі і Грузіі падышлі да вырашэння дадзенай праблемы, прысвечаны дадзены артыкул.

Дзяржавы, што ўзніклі пасля распаду Расійскай імперыі – Польшча, Літва, Латвія, Эстонія, Фінляндыя, Грузія, акрамя стварэння інстытуцыянальных асноў дзяржаўнасці былі вымушаныя вырашаць і праблему становішча праваслаўнай царквы, якая мела выразны міжнародны характар. Дадзенае пытанне прыводзіла да неабходнасці пошуку балансу паміж рэалізацыяй дзяржаўных інтарэсаў новых дзяржаў і забеспячэння правоў нацыянальна-канфесійных меншасцяў. Праваслаўныя іерархі былі вымушаныя арганізоўваць царкоўныя структуры ў дзяржавах, дзе праваслаўе ўжо не адыгрывала дамінуючую ролю. Аднак духоўным цэнтрам значнай часткі праваслаўных вернікаў працягвала лічыцца Масква. Арыентацыя на знешні цэнтр кіравання давала падставу для апасенняў з боку ўладаў, што праваслаўная царква і вернікі могуць стаць своеасаблівай дэстабілізуючай «пятай калонай» ва ўнутранапалітычным жыцці і сродкам умяшання ва ўнутраныя справы з боку Савецкай Расіі, дзе РПЦ апынулася пад кантролем бальшавікоў. Кожная з дзяржаў выбудоўвала сваю мадэль узаемаадносін з царквой і вернікамі, адначасна вырашаліся таксама пытанні нацыянальнага характару праваслаўнай царквы і трансфармацыі яе з русіфікатарскага інстытута ў інструмент інтэграцыі праваслаўнага насельніцтва ў новых дзяржавах. На становішча праваслаўя ў новаствораных дзяржавах уплывалі і канфлікты паміж імі, як напрыклад польска-літоўскае супрацьстаянне вакол Вільні.

Неабходна адзначыць, у якім становішчы знаходзілася Руская праваслаўная царква ў савецкай дзяржаве. Бальшавікі адразу распачалі наступ на царкву пазбавіўшы яе правоў юрыдычнай асобы, канфіскавалася царкоўная маёмасць, зачыняліся цэрквы. Да 1929 г. на тэрыторыі СССР спынілі сваё існаванне ўсе манастыры, якія былі пераабсталяваны ў турмы. Адбываліся рэпрэсіі супраць духавенства. Нягледзячы на намаганні патрыярха Ціхана захаваць царкоўнае адзінства і супрацьстаяць бальшавіцкай уладзе, яшчэ ў 1917 г. група святароў, што знаходзіліся ў апазіцыі да афіцыйнага кіраўніцтва, заснавала ў Петраградзе Усерасійскі саюз дэмакратычнага праваслаўнага духавенства і міран на чале з протаіерэем А. Увядзенскім. Узнік так званы «аднаўленцкі» рух у царкве, прыхільнікі якога выказваліся за падтрымку царквой свецкай улады як увасаблення хрысціянскага ідэала. Яны патрабавалі ліквідацыі патрыяршаства, стварэння выбарных органаў калегіяльнага кіравання, ліквідацыі інстытута манаства, выступалі супраць іерархічнага ўладкавання царквы, за правядзенне літургічнай рэформы і перавод набажэнства на рускую мову. У маі 1922 г., калі патрыярх Ціхан знаходзіўся пад хатнім арыштам, аднаўленцамі была створана арганізацыя «Жывая царква» і абраны яе Цэнтральны камітэт, узначаліў які протаіерэй У. Красніцкі. Патрыярх Ціхан дзеля захавання царкоўнага спакою даручыў лідарам абнаўленцаў весці справы у патрыяршай канцылярыі. У маі 1923 г. адбыўся аднаўленчы Сабор, які зацвердзіў рэформы царкоўнага кіравання і прыняў наступную рэзалюцыю адносна патрыярха Ціхана: «Паколькі патрыярх Ціхан замест сапраўднага служэння Хрысту служыў контррэвалюцыі, то Сабор лічыць Ціхана адступнікам ад сапраўдных заветаў Хрыста і здраднікам царквы, на падставе царкоўных канонаў аб'яўляе яго пазбаўленым сану і манаства, і вяртае яго ў першабытнае, свецкае становішча. Ад гэтага часу Патрыярх Ціхан – міранін Васілій Белавін. Сабор прызнае, што само аднаўленне патрыяршаства было актам палітычным, контррэвалюцыйным, таму Сабор адмяняе аднаўленне патрыяршаства» [1, с. 98]. Аднак і ў асяроддзі аднаўленцаў неўзабаве ўзніклі рознагалоссі. У 1925 г. патрыярх Ціхан памірае. Усе прызначаныя ім пераемнікі былі арыштаваныя. На пачатак 1927 г. было вядома 13 іерархаў, якія з'яўляліся прэтэндэнтамі на пасаду кіраўніка царквы. РПЦ у 20-я гг. XX ст. перажывала перыяд расколаў, была пазбаўлена магчымасці нармальна функцыянаваць і апынулася ў поўнай залежнасці ад савецкай улады.

На фоне гэтых працэсаў выразна вызначылася тэндэнцыя да незалежнасці праваслаўных цэркваў у дзяржавах, якія з'явіліся пасля Першай сусветнай вайны і дзе царква была кананічна залежная ад РПЦ. Агульнапрызнаным з'яўляецца той факт, што каноны праваслаўнай царквы не даюць прамога вызначэння спосабу абвяшчэння аўтакефаліі той ці іншай царквы. У такім выпадку выкарыстоўваецца царкоўнае звычайнае права. Існуючыя

памесныя цэрквы маюць розныя погляды на вырашэнне дадзенага пытання, але можна вылучыць асноўныя ўмовы для абвяшчэння аўтакефаліі:

- 1) жаданне народа, які стварае аўтакефалію царквы;
- 2) згода царквы, з якой вылучаецца новая царква;
- 3) новая царква павінна мець дастатковую колькасць епіскапаў, не менш за тры;
- 4) прызнанне новай царквы іншымі аўтакефальнымі цэрквамі;
- 5) згода ўрада краіны, у якой новая аўтакефальная царква засноўваецца [2, с. 107; 3, с. 18–58].

Першымі спрабавалі атрымаць незалежнасць епіскапы Грузінскай праваслаўнай царквы. 25 сакавіка 1917 г. яны ў паразуменні з Часовым урадам пастанавілі абвясціць аўтакефалію і кіраўніком абралі епіскапа Леаніда (Акрапідзэ), а 21 верасня – Кірыёна (Садзаглішвілі) як каталікоса ўсёй Грузіі. Маскоўскі патрыярх Ціхан асудзіў некананічнае (без згоды РПЦ) абвяшчэнне аўтакефаліі [4, с. 71–75]. Нармалізаваліся адносіны паміж цэрквамі толькі ў 1943 г. [5, с. 70].

Канстытуцыйны акт Фінляндыі 1919 г. гарантаваў усім грамадзянам права спавядаць сваю рэлігію публічна ці прыватна. Ён таксама абвясціў фінскую дзяржаву канфесійна нейтральнай. Закон аб свабодзе веравызнання ўступіў у сілу ў 1923 г. Ён даваў грамадзянам права на заснаванне рэлігійных арганізацый, свабоду прыналежнасці да іх, або не дэклараваць сваю рэлігійную прыналежнасць. Права і абавязкі грамадзян не залежалі ад веравызнання ці канфесіі, да якой яны належалі. Гэтыя змены прадугледжвалі фармальнае аддзяленне царквы ад дзяржавы [6, р. 157]. Патрыярх Ціхан дэкрэтам ад 11 лютага 1921 г. надаў фінскай Праваслаўнай царкве па яе просьбе аўтаномію [4, с. 173]. Аднак у хуткім часе мясцовае духавенства звярнулася да Канстанцінопальскага патрыярха Мялеція IV з мэтай атрымання незалежнасці ад Маскоўскага патрыярхату. У чэрвені 1923 г. экуменічны патрыярх надаў фінскай царкве статус аўтаномнай, але ў юрысдыкцыі Канстанцінопаля. Масква пагадзілася з гэтым толькі ў 1957 г.

Да разрыву сувязяў з Масквой царкву ў Эстоніі падштурхнуў арышт, а потым і забойства чырвонаармейцамі рэвельскага епіскапа Платона ў 1919 г., пасля чаго Сабор Эстонскай праваслаўнай царквы ў 1919 г. звярнуўся да патрыярха Ціхана з просьбай аб аўтаноміі, а ў перспектыве аўтакефаліі. Маскоўскі патрыярх пагадзіўся з гэтым і выдаў адпаведную пастанову ў 1920 г. Аршышт патрыярха Ціхана і фактычны разгром царквы ў СССР вызначыў той факт, што Сабор Эстонскай праваслаўнай царквы выдаў зварот да Канстантынопаля з просьбай перайсці ў юрысдыкцыю экуменічнага патрыярха, што і было зроблена пастановай патрыярха Мялеція IV ад 7 ліпеня 1923 г. Эстонскі ўрад, у сваю чаргу, падтрымліваў палітыку эстанізацыі праваслаўнага насельніцтва [7, с. 99–100].

Супраць магчымых кантактаў з Масквой выступіла і Латвія. Пры падтрымцы ўлад у 1920 г. адбыўся Памесны сабор Латвійскай праваслаўнай царквы, які выказаўся за аўтакефалію. Патрыярх Ціхан аднак пайшоў толькі на прадастаўленне аўтаноміі, матывуючы гэта тым, што праваслаўная царква мае толькі адну епархію ў Латвіі і з'яўляецца адной з канфесій нароўне з лютаранствам і каталіцтвам. Гэту пазіцыю падтрымліваў і кіраўнік царквы ў Латвіі архіепіскап Іаан. Аднак пасля яго забойства ў 1934 г. аўтаномная Праваслаўная царква ў Латвіі таксама перайшла ў Канстанцінопальскі патрыярхат [7, с. 92–95; 5, с. 71].

Становішча праваслаўнай царквы ў Літве таксама выклікала ўвагу ўраду. Сітуацыю ўкладняла не толькі пазіцыя архіепіскапа Еляферыя, прызначанага патрыярхам Ціханам у Вільню, але і факт, што горад адышоў да Польшчы. Сам архіепіскап супраціўляўся аўтакефаліі царквы ў Польшчы і заставаўся членам РПЦ. Літоўскія ўлады ў 1922 г. выдалі –Часовыя правілы кіравання Літоўскай праваслаўнай царквой, згодна якім, царква ў Літве павінна была адасобіцца ад Маскоўскага патрыярхіі. Урад лічыў немагчымым кантакты з Масквой і недапушчальным кіраванне епіскапа Еляферыя ў Літве, які пражываў у акупаванай палякамі Вільні. –Часовыя правілы... не толькі разрывалі сувязі з Масквой, але і падпарадкоўвалі царкоўнае справаводства літоўскаму ўраду. Абяззковай станавілася веданне літоўскай мовы святарамі. Аднак у выніку ў Літве не пайшлі шляхам абвяшчэння аўтакефаліі і

захавалі адміністрацыйнае адзінства з Маскоўскай патрыярхіяй. Прычынай для гэтага стаў польска-літоўскі канфлікт за Вільню і пазіцыя СССР, які падтрымаў Літву. Акрамя таго ў Літве дзейнічалі польскія іезуіты-месіянеры, якія імкнуліся да паланізацыі каталіцкага насельніцтва. Таму кантакты з Масквой па праваслаўным каналам сталі своеасаблівай супрацьвагай намерам палякаў. Аднак, магчыма, галоўную ролю адыграў канфлікт архіепіскапа Еляферыя з польскімі ўладамі, яго арышт і наступная высылка ў Літву. З просьбай прыняць яго да літоўскіх улад звярталася праваслаўнае насельніцтва. У выніку Літва хадайнічала аб яго вызваленні і накіраванні ў Коўна. Архіепіскап меў добрыя адносіны з грамадзянскімі ўладамі ў Літоўскай Рэспубліцы, але і захоўваў сувязі з Рускай Праваслаўнай Царквой [7, с. 80–92].

Напэўна ў найбольш складанай сітуацыі апынулася праваслаўная царква ў Польшчы, дзе з прывілеяванага веравызнання Расійскай імперыі Праваслаўная царква ператварылася ў царкву рэлігійных і нацыянальных меншасцей. Іерархі былі вымушаны арганізоўваць царкоўныя структуры ў польскім грамадстве, дзе пераважную большасць складалі вернікі Рымска-каталіцкай царквы. [8, с. 51–59].

Ужо ў 1919 г. кіраўніцтва Міністэрства рэлігійных веравызнанняў і публічнай асветы выказвалася за стварэнне ў межах Польшчы самастойнай праваслаўнай іерархіі, незалежнай ад Маскоўскага патрыярхату. Міністэрства займала пазіцыю поўнай незалежнасці праваслаўнай царквы ў Польшчы ад замежных уплываў. Адзначалася, што польскія каралі заўсёды імкнуліся да царкоўнай незалежнасці, дамагаючыся паразумення з экуменічным патрыярхам. Таму міністэрства прытрымлівалася таго пункту гледжання, што перамовы ў гэтай справе патрэбна пачынаць выключна з Канстанцінопальскім патрыярхам [9, арк. 42–44; 10, с. 123–124].

Статусу праваслаўнай царквы ў Польшчы датычыліся і палажэнні Рыжскага мірнага дагавора ад 18 сакавіка 1921 г. Акрамя забеспячэння нацыянальным і канфесіянальным меншасцям роўных правоў, бакі дамовіліся не ўмешвацца ва ўнутраныя справы царквы і рэлігійных арганізацый, якія знаходзяцца на тэрыторыі іншай дзяржавы. Такім чынам, польскія ўлады атрымалі права кантролю над царквой і падставу для ўсталявання аўтакефаліі [11, с. 87].

Польскія ўлады праз пасланніка Т. Філіповіча ўсталявалі кантакты з Маскоўскім патрыярхам Ціханам, які быў прыхільнікам аднаўлення Расійскай імперыі і захавання адзінства Рускай праваслаўнай царквы. Знаходзячыся ў стане вострага канфлікту з савецкай уладай, і не маючы магчымасці выступіць супраць існавання незалежнай польскай дзяржавы, патрыярх імкнуўся лавіраваць у такой хісткай сітуацыі і замест аўтакефаліі надаць праваслаўнай царкве ў Польшчы шырокую аўтаномію і праўленне, якое ўяўляла сабой Сабор епіскапаў з экзархам на чале [3, с. 59].

Барацьбу праваслаўнага епіскапата і ўлад Польшчы за аўтакефалію ўскладняла тое, што яны лічыліся з уладай Маскоўскага патрыярха і імкнуліся атрымаць ад яго згоду на адміністрацыйную незалежнасць царквы, у той час як сам патрыярх Ціхан адмоўна паставіўся да спробы стварэння аўтакефаліі ў Польшчы [4, с. 186]. Глава РПЦ лічыў дастатковай атрыманую раней шырокую аўтаномію праваслаўнай царквы ў Польшчы [12, арк. 302].

Сітуацыя змянілася на карысць польскага ўрада вясной 1922 г., калі ў красавіку быў арыштаваны патрыярх Ціхан. Да ўлады ў РПЦ прыйшлі прыхільнікі так званай «Жывой царквы», якія стварылі новы кіруючы орган – Царкоўны камітэт. Новае царкоўнае кіраўніцтва ў СССР распачало супрацоўніцтва з бальшавікамі. У Варшаве 14–15 чэрвеня 1922 г. быў скліканы наступны Сабор епіскапаў. Старшыня Рады міністраў А. Панікоўскі ў прывітальным слове выказаў пажаданне, каб у сувязі з ліквідацыяй кананічнай улады ў Маскве Сабор епіскапаў прыняў пастанову аб самастойнасці праваслаўнай царквы ў Польшчы на аснове аўтакефаліі [10, с. 129]. У выніковай рэзалюцыі адзначалася, што Сабор епіскапаў, маючы на ўвазе хаос, які пануе ў Рускай Праваслаўнай царкве, не бачыць перашкод супраць устанаўлення аўтакефаліі Праваслаўнай царквы ў Польшчы і гатовы ў сваёй працы кіравацца прынцыпамі аўтакефаліі і супрацоўнічаць з польскім урадам на аснове Канстытуцыі, з тым, што польскі ўрад атрымае благаслаўленне для аўтакефаліі Канстанцінопальскага патрыярха і

іншых аўтакефальных цэркваў – Грэчаскай, Балгарскай і Румынскай, а таксама Маскоўскага патрыярха, калі апошні вернецца да ўлады і калі Патрыярхат у Расіі не будзе скасаваны» [13, арк. 19].

Навіну пра абвяшчэнне аўтакефаліі Праваслаўнай царквы ў польскай дзяржаве праваслаўная грамадскасць Заходняй Беларусі сустрэла з незадавальненнем. Ужо 30 чэрвеня 1922 г. па ініцыятыве архіепіскапа Еляферыя ў Вільні адбыўся епархіяльны з'езд прадстаўнікоў духавенства і міран. Яго ўдзельнікі асудзілі некананічнае абвяшчэнне царкоўнай незалежнасці [2, с. 114–116].

14–15 ліпеня 1922 г. епархіяльны з'езд духавенства і міран Гродзенскай епархіі адзначыў парушэнне царкоўных канонаў пры вырашэнні пытання аб царкоўным ладзе ў Польшчы. Акрамя таго, ад імя праваслаўнага насельніцтва епархіі быў заяўлены рашучы пратэст супраць навязвання аўтакефаліі і адзначалася жаданне знаходзіцца ў адзінстве з РПЦ, з якой звязваюць гістарычныя сувязі ў царкоўным жыцці [2, с. 116–118].

Увядзенне аўтакефаліі рашэннем Сабора епіскапаў пад моцным націскам улад выклікала пратэст і беларускіх палітычных колаў. У справе арыштаў і высылкі епіскапаў складаліся запыты беларускіх паслоў у Сейм [14, с. 9]. Аўтакефалію і асабліва пазбаўленне епіскапаў кіраўніцтва епархіямі характарызавалі як праявы дыскрымінацыйнай палітыкі дзяржавы ў адносінах да праваслаўнай царквы і нацыянальных меншасцей. Рашуча супрацьстаяў абвяшчэнню аўтакефаліі беларускі сенатар В. Багдановіч. У Вільні ён разам з аднадумцамі стварыў так званую «патрыяршую абшчыну». Гэта група прызнавала юрысдыкцыю Маскоўскага патрыярха і не жадала падпарадкавацца Варшаўскаму мітрапаліту. За свае дзеянні яны былі адлучаны ад царквы [1, с. 229].

Аб тым, наколькі напружанай была сітуацыя ў царкве і грамадстве, сведчыць той факт, што 8 лютага 1923 г. архімандрыт Смарагд (Латышэнка) забіў першага мітрапаліта Праваслаўнай царквы ў Польшчы Георгія [15, арк. 30, 30аб].

Паколькі кантакт з патрыярхам Ціханам адсутнічаў, было вырашана звярнуцца да экуменічнага патрыярха ў Канстанцінопалі [2, с. 126]. Патрыярх Мялецый IV прыхільна паставіўся да просьбы і 13 мая 1923 г. выдаў адпаведную пастанову [15, арк. 19–20].

Далей польскія ўлады вялі перамовы з наступнікамі Мялецый IV патрыярхам Рыгорам VIII. Быў вызначаны памер грашовага дару ў 12 000 фунтаў стэрлінгаў [16, с. 122]. Патрыяршы Сінод у Канстанцінопалі прыняў рашэнне аб благаслаўленні аўтакефаліі праваслаўнай царквы ў Польшчы, і 13 лістапада 1924 г. Патрыярх Рыгор VIII падпісаў адпаведны Тамос, дзе сцвярджалася, што «лад царкоўных спраў павінен ісці за палітычнымі і грамадскімі формамі» [17, с. 84]. Патрыярх абгрунтоўваў свае правы юрысдыкцыі на царкву ў Польшчы тым, што далучэнне Кіеўскай мітраполіі і праваслаўных мітраполій Літвы і Польшчы да Маскоўскага патрыярхату ў 1685 г. адбылося не паводле кананічных правілаў. Такім чынам, царквой-маці для праваслаўнай царквы ў Польшчы з'яўляецца не РПЦ, а Канстанцінопальскі патрыярхат [5, с. 48].

Урад Польшчы, які выступіў ініцыятарам увядзення аўтакефаліі, яе абвяшчэнне лічыў вялікім поспехам. Аднак гэты акт аўтаматычна не звязваў праваслаўнае духавенства з польскімі дзяржаўнымі інтарэсамі. Выкарыстанне розных метадаў ціску на духавенства, перадусім на епіскапаў, успрымалася праваслаўным насельніцтвам як рэлігійная і нацыянальная дыскрымінацыя, што адбівалася на грамадскіх настроях і не спрыяла планам улад па асіміляцыі ўсходніх зямель, абуджаючы варожасць да польскай дзяржавы. Частка праваслаўнага насельніцтва, духавенства і епіскапы Заходняй Беларусі асудзілі самавольнае абвяшчэнне аўтакефаліі.

Такім чынам, пасля распаду Расійскай імперыі новаствораныя дзяржавы сутыкнуліся з праблемай праваслаўнай царквы, якая працягвала кананічна падпарадкавацца Маскоўскаму патрыярху, аднак сама РПЦ была практычна цалкам разгромлена бальшавіцкай уладай. Сітуацыю ўскладняла, што вернікамі царквы з'яўляліся пераважна нацыянальныя меншасці ў гэтых краінах. Гэта выклікала апасенне ў кіраўніцтва ўсходнееўрапейскіх краін, што праз залежную ад савецкіх улад царкву бальшавікі будуць умешвацца ва ўнутраныя справы іншых

дзяржаў, распальваць міжнацыянальныя і міжканфесійныя канфлікты. У выніку амаль усімі цэрквамі, не без уплыву ўлад, быў абраны шлях на атрыманне незалежнасці ад Масквы шляхам звароту да Канстанцінопальскага патрыярха, што прывяло да разрыву адносін з РПЦ і абвясчэнню аўтакефаліі цэркваў у Польшчы, Грузіі, або аўтаноміі, але ў юрысдыкцыі Канстанцінопальскай Патрыярхіі, у Фінляндыі, Латвіі, Эстоніі, што, аднак, не прывяло да спынення нацыянальна-канфесійных супярэчнасцей, а наадварот, стала крыніцай новых канфліктаў, асабліва ў Польшчы. Асобнай была сітуацыя ў Літве, дзе праваслаўная царква захавала сувязь з РПЦ, на што вялікі ўплыў аказаў польска-літоўскі канфлікт.

Крыніцы і літаратура

1. Цыпин, В. А. История Русской Церкви 1917–1997 / В. А. Цыпин. – М.: Изд-во Спасо-Преображ. Валаам. монастыря, 1997. – 830 с.
2. Свитич, А. Православная Церковь в Польше и её автокефалия / А. Свитич // Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии 1917–1980 гг. : сб. / редкол.: В. Чаплин [и др.] ; предисл. И. Соловьева. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье ; Общ-во любителей церк. истории, 1997. – С. 88–298.
3. Zyzykin, M. Autokefalia i zasady jej zastosowania / M. Zyzykin. – Warszawa: Inst. wydaw. «Bibl. polska», 1931. – 128 s.
4. Акты святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 / сост. М. Е. Губонин. – М.: Изд-во Православного Свято-Тихвинского Богословского ин-та, 1994. – 1064 с.
5. Bendza, M. Droga Kościoła prawosławnego w Polsce do autokefalii / M. Bendza. – Białystok: Wydaw. Uniw. w Białymstoku, 2006. – 187 s.
6. Kääriäinen, K. Religion and state in Finland / K. Kääriäinen // Nordic Journal of Religion and Society. – 2011. – № 24 (2). – P. 155–171.
7. Проблемы истории русского зарубежья : материалы и исследования / Российская академия наук, Институт всеобщей истории. – Москва: Наука. – Вып. 2. – 2008. – 451 с.
8. Leszczyński, P. Centralna administracja wyznaniowa II RP. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego / P. Leszczyński. – Warszawa: Semper, 2006. – 300 s.
9. Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego (MWR i OP). – Спр. 960.
10. Borkowski, A. Pertraktacje rządu polskiego z patriarchatem ekumenicznym w sprawie przyznania autokefalii Kościołowi prawosławnemu w Polsce w latach 1920–1923 / A. Borkowski // Autokefalie Kościoła prawosławnego w Polsce / Uniw. w Białymstoku ; pod. red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik. – Białystok: Wydaw. Uniw. w Białymstoku, 2006. – S. 123–138.
11. Mironowicz, A. Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku / A. Mironowicz. – Białystok: Wydaw. Uniw. w Białymstoku, 2005. – 379 s.
12. AAN, MWR i OP. – Спр. 1026.
13. ДАГВ. – Ф. 92. – Воп. 1. – Спр. 19.
14. Інтэрпеляцыі беларускіх паслоў у польскі сойм 1922–1926 г. : зб. дак. аб панскіх гвалтах, катаваннях і здзеках над сялянамі і рабочымі Заходняй Беларусі. – Мінск: Бел. дзярж. выд-ва, 1927. – 496 с.
15. ДАБВ. – Ф. 2059. – Воп. 1. – Спр. 14.
16. Papierzyńska-Turek, M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia w 1918–1939 / M. Papierzyńska-Turek. – Warszawa: PWN, 1989. – 482 s.
17. Friszke, A. Kościoły wschodnie w Drugiej Rzeczypospolitej / A. Friszke // Więź. – 1988. – № 7/8. – S. 75–98.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ